

M A T E R I A Ł Y DO „SŁOWNIKA RODZAJÓW LITERACKICH”

Mimo postępującego rozwoju badań nad literaturą kryminalną utrzymuje się do dziś wśród osób gardzących nią (choć nieraz skrycie ją czytających) przekonanie, że ogranicza się ona do powieści detektywnej i że zawsze jest tzw. literaturą brukową lub bulwarową. Kto jednak zadał sobie trochę trudu, żeby przyjrzeć się z bliska jej dziejom w niektórych krajach, ten dostrzega jej wielowiekową tradycję, wielopoziomowość oddziaływania i wartości artystycznej, bogactwo gatunkowe i bliskie powiązania z wieloma innymi, społecznie nobilitowanymi gatunkami.

Bieżący zestaw haseł, zaczerpnięty z literatury angielskiej, ukazuje wyrywkową panoramę od średniowiecza aż do końca XVIII wieku, powiązania między literaturą faktu i fikcją literacką, a także stały wpływ tematyki kryminalnej na cenionych pisarzy angielskich.

Czytelnik może uzupełnić te materiały, odczytując na nowo hasła: *broadside ballad* [t. II, z. 2(3)], *the Newgate Novel* [t. XII, z. 2(15)], *thriller* i *spy story* [XXIII, z. 2(45)].

Redakcja

ANATOMY OF ROGUERY: ang. „anatomia łotrostwa”; stylistycznie termin należy do XVI i XVII wieku, odpowiada nowoczesnemu określeniu „analiza przestępczości” i określa wszelkie informacyjno-ostrzegawcze opisy świata przestępczego, jego specjalności, sposobów działania, gwary (*cant*) i obyczajów. Z braku wyróżników formalnych, można by zaliczyć do anatomii łotrostwa nowożytnie i nowoczesne dzieła tego typu, co *The Victorian Underworld* (Wiktoriański świat podziemny, 1976) Kellow Chesney’a, ale najczęściej nazwa *anatomy of roguery* kojarzy się z okresem powstania tej literatury, której nie brak było elementów sensacji.

Zapotrzebowanie na literaturę in-

formacyjno-ostrzegawczą wynikało w drugiej połowie XVI wieku z rozrostu świata przestępczego na tle działalności Henryka VIII i wczesnych kapitalistów. Wojny tworzyły masę inwalidów lub zdrowych byłych żołnierzy skazanych na żebranie lub kradzież i powodowały bankructwo szlachty oraz wynikające z niego włóczęgostwo bezrobotnej służby szlacheckiej; kasacja zakonów i przyłączenie klasztorów pozbawiły masę biedoty bezpłatnych szpitali, przytułków i codziennych posiłków oraz jałmużny. Ziemianie-kapitałiści, przechodząc z uprawy roli na korzystniejszą hodowlę owiec dla wełny, likwidowali nieraz całe wsie, puszczając z torbami wieśniaków. Dopiero królowa Elżbieta I starała

się po części zaradzić nędzy, organizując zaczątki gminnej opieki społecznej. W wyniku tych procesów w 1587 William Harrison, autor *Description of England* (Opis Anglii) oceniał liczebność angielskich przestępców na 10 000 ludzi i wymieniał 14 męskich i 9 kobiecych specjalności kryminalnych.

Najstarszym utworem o charakterze *anatomy of roguery* jest Thomasa Harmana *A Manifest Detection of Dice Play and Other Practices* (Jawne wykrycie gry w kości i innych praktyk, 1552), po którym napisał *A Caveat or Warning for Common Cursators Vulgarly Called Vagabones* (Caveat czyli ostrzeżenie dla zwykłych włóczęgów pospolicie zwanych *wagabundami*, 1567).

John Awdeley postanowił odsłonić całe kryminalne podziemie, pisząc *The Fraternity of Vagabonds* (Bractwo Włóczęgów, 1561) i *Twenty Five Orders of Knaves* (Dwadzieścia pięć rodzajów łotrów, 1565).

W 1591 roku jako autor ostrzegawczych pamfletów, wystąpił Robert Greene (1560?—1592), wykształcony w Cambridge i w Oxfordzie autor sztuk i romansów, znany dziś głównie z ataku na Szekspira jako plagiatora i dorobkiewicza. Mimo talentu, Greene stoczył się aż do świata przestępczego wskutek pijaństwa, porzucając żonę z dzieckiem po przetraceniu jej posagu, i znalazł kochankę, której brat był znanym rzeźmieszkim. Przez nich poznał kryminalny świat Londynu i sprzedał przed rychłą śmiercią swą wiedzę w postaci tzw. *cony-catching pamphlets* — sensacyjnych „broszur o łapaniu zajączków”.

Pierwsza z nich nosiła tytuł *A Notable Discovery of Cozenage Now Daily Practised by Sundry Lewd Persons Called Cony-Catchers and Crossbiters*, (Znamienite odkrycie oszukaństwa teraz codziennie praktykowanego przez różne sprośne osoby zwane łapaczami zajączków i przez naganiaczy, 1591). Broszura ostrzegała „młodych panów szlachtę, kupców, czeladników, gospodarzy i zwykłych prowincjuszów” przed podstępami

karciarzy i oszustów współpracujących z kobietami.

Trzy wydania broszury zachęciły Greene'a do napisania jej drugiej i trzeciej części (*The Second Part of Cony-Catching* i *The Third Part of Cony-Catching*) oraz wydania *A Disputation between a He-Cony-Catcher and a She-Cony-Catcher* (Dysputa między łapaczem i łapaczką zajączków) w 1592, roku jego śmierci, która przerwała pisanie *The Black Book's Messenger* (Zwiastun Czarnej Księgi).

Wszystkie te utwory Greene'a stanowią *anatomies of roguery*, choć autor coraz częściej wpłatał w nie lub doczepiał do nich formy fabularne. W Trzeciej części łapania zajączków występuje aż 10 opowieści o indywidualnych oszustach, do *Dysputy* dodano krótką *novellę* — rzekome wyznania pewnej kurtyzany, w *Zwiastunie* występują opowieści o życiu i śmierci Neda Browne'a, jednego z najbardziej znanych rzeźmieszków i nabieraczy. Tak więc broszury ostrzegawcze Greene'a zdążyły ku *criminal biography* (zob.) — biografii kryminalnej.

Po śmierci Greene'a pisanie pamfletów ostrzegawczych przejął dramaturg Thomas Dekker, wydając *The Belman of London bringing to light the most notorious villainies that are now practised in the Kingdom* (Obwoływacz Londyński ujawniający najpospolitsze łotrstwa, które praktykowane są teraz w Królestwie, 1608). Dalszy ciąg informacji o świecie przestępczym zawierała *Lanthorn and Candle Light* (Latarnia i Światłość Świecy, 1608) Dekkera.

W XVII wieku intencje ostrzegawcze ustąpiły dziennikarskiej sensacji związanej z bieżącymi wypadkami, co wyraziło się w *crime reporting pamphlet* (zob.) a w XVIII wieku w *biography of roguery* (zob.).

W drugiej połowie XIX wieku analiza przestępczości odżywa na tle przemysłowej urbanizacji, w formie nowożytnych studiów społeczno-obyczajowych lub moralno-obyczajowych, podyktowa-

nych poważną troską o los ludzki. Tytuły tych studiów wskazują na postawę ich autorów: *Poverty, Mendicity and Crimie*, (Ubóstwo, żebractwo i zbrodnia, 1839) W. A. Miles'a; *The Pauper, the Thief and the Convict* (Biedak, złodziej i katorżnik, 1965) Thomasa Archera; *Prostitution. Considered in its Moral, Social and Sanitary Aspects* (Prostytucja rozważana w jej aspektach moralnych, społecznych i sanitarnych, 1857) Williama Actona; *Report on Deprived and Delinquent Children* (Raport o dzieciach pozabawionych środków do życia i popełniających wykroczenia, 1877) W. P. Letchwortha. Klasykiem tego rodzaju literatury stał się Henry Mayhew w dziełach *London Labour and the London Poor* (Londyńska praca i londyńska biedota) w czterech tomach drukowanych od 1851 do 1862 r.).

Inne tytuły wysuwają na pierwszy plan rewelacyjność materiału i tematu, jak *Revelations of Prison Life* (Rewelacje życia więziennego, 1856) G. L. Chestertona, *Secrets of Tramp Life Revealed* (Sekrety życia włóczęgów odsłonięte, 1886) W. Newtona, *Mysteries of Police and Crime* (Tajemnice policji i zbrodni, 1898) A. Griffithsa, *The Seven Curses of London* (Siedem przekleństw Londynu, 1861) i *Low-Life Deeps* (Głębie nędznego życia, 1876) J. Greenwooda. Mimo, że ta bogata literatura tematyką odpowiada określeniu *anatomy of roguery*, nie ma ona nowej nazwy.

Bibliografia: oprócz pozycji wymienionych w tekście F. W. Chandler, *The Literature of Roguery*, New York 1907; F. Ayedelotte, *Elizabethan Rogues and Vagabonds*, Oxford 1913; A. Y. Judges, *The Elizabethan Underworld*, London 1930; J. D. Wilson, *Life in Shakespeare's England*, Harmondsworth 1951; *A History of London Life*, J. Mitchell, M. D. R. Leys (red.), Harmondsworth 1963; M. St. Clare Byrne, *Życie codzienne w Anglii elżbietańskiej*, Warszawa 1971; A. C. Baugh (red.) *A Literary History of England, II, The Renaissance*, London 1967; *Elizabethan and Jacobean Prose 1550—*

—1620, K. Muir (red.), Harmondsworth 1956.

Witold Ostrowski

ANATOMIA ŁOTROSTWA: zob. ANATOMY OF ROGUERY

ANGIELSKA POWIEŚĆ ŁOTRZYKOWSKA: odmiana powieści łotrzykowskiej zwana *picaresque novel* (zob.), występująca głównie w literaturze angielskiej XVIII wieku, której głównymi twórcami byli Daniel Defoe i Tobias Smollett. Wywodzi się z hiszpańskiej i francuskiej pikareski, jak również z rodzimej literatury hultajskiej — *literature of roguery*.

Do XVIII wieku brak było w Anglii oryginalnej twórczości w tym gatunku, dominowały natomiast tłumaczenia, naśladownictwa i przeróbki z literatury hiszpańskiej. Już w 1568 roku przełożono, a w 1576 opublikowano *Lazarillo de Tormes* w wersji Davida Rowlanda. Ten przekład był wielokrotnie później wznawiany. Inny klasyk, *Guzman de Alfarache*, przyswojony angielszczyźnie przez Jamesa Mabbę'a w 1622 roku jako *The Rogue, or the Life of Guzman de Alfarache* (Łotrzyk czyli żywot Guzmána de Alfarache) wywołał falę naśladownictwa w XVII wieku, z których najsłynniejsze to *The English Rogue* (Angielski łotrzyk) Richarda Head'a i Franciszka Kirkmana (4 części: 1665, 1668, 1671). Mabbę zmierzał raczej do adaptacji niż do przekładu; rezultatem było wprowadzenie wielu realiów angielskich w miejsce hiszpańskich, przy czym słowo „rogue” stało się odpowiednikiem hiszpańskiego „pícaro”.

Anglia posiadała rodzimą literaturę łotrzykowską już w późnym średniowieczu i w czasach renesansu, przy czym pojęcie „literatura” należy rozumieć tutaj szeroko; zaliczały się do niej *jest-books* (zob.), czyli opowieści o frantach i ich oszustwach, *beggar books* czyli książki żebracze, *anatomies of roguery* (anatomie łotróstwa, zob.), a więc kata-

logi przestępstw, przestępców i ich języka, biografie przestępców, słowniki żargonu więziennego, zeznania skazanych na śmierć itp. Wszystkie te formy były publikowane pojedynczo bądź w zbiorach i oddziaływały na twórczość m.in. Thomasa Deloney, Roberta Greene'a i Thomasa Dekkera na przełomie XVI i XVII wieku. W tym czasie jedynie Thomas Nashe stworzył powieść, która zbliżyła się do gatunku pikareski: *The Unfortunate Traveller, or the Life of Jack Wilton* (Nieszczęsny podróżnik czyli żywot Jacka Wiltona, 1594). Jest to pseudoautobiograficzna historia sługi, w której element przygodowy ubarwia seria *tricków* i oszustw stosowanych przez główną postać. Dodatkowym podobieństwem do wcześniejszego o 40 lat *Lazarillo* jest bogactwo opisywanych miejsc i postaci, innymi słowy panoramiczność tła.

Na tradycję żywotów złodziejaszków, rabusiów i morderców (*criminal biographies*, zob.) oparł się w niektórych swoich powieściach Daniel Defoe, co widać w *Moll Flanders*, *Colonel Jack* i w *Roxanie*. Bohaterka *Moll Flanders* (1722), podobnie jak *Lazarillo* i *Guzman*, szuka możliwości przetrwania we wrogim otoczeniu. Modyfikacja wzorca gatunkowego polega na tym, że od samego początku Defoe nakazuje swojej antyheroinie działać według etosu mieszczańskiego, zgodnie z którym naczelnym celem i cnotą jest zdobywanie pieniędzy i pozycji społecznej. W ramach tego etosu mieści się jej działalność przestępcza. Ton satyryczno-komiczny oryginału został zarzucony, a kradzieże i oszustwa potraktowane zostały swoiście jako „praca”.

Żywot zbrodniarza wykorzystany został jako źródło inspiracji przez Henryka Fieldinga do napisania satyry politycznej *Jonathan Wilde the Great* (Dzieje wielkiego Jonatana Wilda, 1743) oraz przez Tobiasza Smolletta w *Ferdinand Count Fathom* (Hrabia Ferdynand Fathom, 1753). Smollett rozwinął angielską powieść łotrzykowską najpełniej. W *Roderick Random* (1748) powołuje się

na Lesage'owskiego *Idziego Blasa* jako poprzednika i w ten sposób ustala ciągłość tradycji, gdyż Lesage wzorował się na mało znanej pikaresce hiszpańskiej Vincente Espinela *Marcos de Obregón* (1618). Smollettowski bohater pierwszej powieści to niemal kalka hiszpańskiego *picaro*. Autor trzyma się typowego dla pikareski schematu biografii łotrzyka: nędza dzieciństwa, osierocenie i konieczność opuszczenia domu rodzinnego, bolesna inicjacja w życie dorosłe, włóczęga pełna przygód i końcowa stabilizacja na łonie rodziny.

W drugiej powieści Smolletta, *Peregrine Pickle* (1751), bohater wzorowany jest na postaci oszusta i franta (*jester*), a w trzeciej — *Ferdinand Count Fathom* — na sylwetce przestępcy. W tych dwóch przypadkach widoczne jest spłylenie koncepcji bohatera w stosunku do pierwszej powieści. Ujawnia się to m.in. w potraktowaniu przez Smolletta motywacji działań głównych postaci. Działania Rodericka motywowane są skomplikowanym systemem interakcji, jaka zachodzi między nim a społeczeństwem. Roderick jest wyobcowany, ale jednocześnie pragnie zdobyć trwałą w nim pozycję. To prowadzi do całej serii wzlotów i upadków, których powtarzalność nasunęła U. Wicksowi myśl o tzw. „rytmie Syzyfa” w fabule pikareski. Z kolei działania Peregrine'a i Ferdinanda motywowane są nie interakcją, lecz niezmiennością ich natury. W ich przypadku rytm Syzyfa praktycznie nie istnieje, gdyż klęski spadają wówczas, kiedy bohaterowie sami próbują oddziaływać na otoczenie, tzn. kiedy Peregrine wyżywa się w sowizdrzalskich kawałach, a Ferdinand kradnie, oczernia i uwodzi.

Wszyscy trzej bohaterowie Smolletta odgrywają „role”, nakładają maski konwenansu, zmieniają zawody, zajęcia, pozycje w środowisku, a także same środowiska. Tak postępował hiszpański *picaro*. U Smolletta repertuar tych ról jest nieco bardziej ograniczony, bowiem nie uzasadnia go tak bardzo sytuacja społeczna bohatera — powodzi mu się znacznie lepiej niż np. Łazikowi z Tor-

mesu. Główna „rola”, jaką odgrywają Roderick, Peregrine i Fathom to rola „dżentelmena” (taka istnieje również w szeroko pojętej pikaresce, np. u Lesage’a, a przed Smollettem u Daniela Defoe), lecz cechy, jakie przydaje im Smollett — interesowność, rozwiązość, mściwość — czynią z nich co najwyżej parodię postaci dżentelmena. Interesujące jest to, że do antytezy bohater-antybohater w kreowaniu centralnej postaci odwoływali się prawie wszyscy znaczący powieściopisarze angielscy XVIII wieku z Fieldingiem na czele, przy czym u Fieldinga bohater-lotrzyk jest jednocześnie bohaterem-dżentelmenem (z wyjątkiem Jonatana Wilda), natomiast u Smolletta bohater z karykatury dżentelmena przedzierzga się w prawdziwego dżentelmena i ta gwałtowna, mechaniczna niemal przemiana dokonuje się pod koniec powieści, co stoi w sprzeczności z hiszpańską tradycją pikareski i stanowi inowację na gruncie angielskim. Istotą tej inowacji jest połączenie pikareski z romansem, zwłaszcza w tworzeniu głównej postaci. U Smolletta bohater-lotrzyk zostaje zastąpiony przez bohatera romansowego, podczas gdy u Fieldinga obie koncepcje stapiają się w jedno. W przeciwieństwie do Fieldinga Smollett osiąga jedynie to, co Stefania Skwarczyńska nazywa „rozspacjowaniem struktur”, tzn. rozgraniczenie kompozycyjne epizodów, w których przeważa jeden lub drugi gatunek.

Bibliografia: R. Alter, *Rogue's Progress*, Cambridge, Mass. 1985; R. Bjornson, *The Picaresque Hero in European Fiction*, Madison 1977; A. Blackburn, *The Myth of the Picaro*, Chapel Hill 1979; F. W. Chandler, *The Literature of Roguery*, New York 1907; U. Habel, *Die Nachwirkung des picaresken Romans in England*, Breslau und Oppeln 1930; H. Mancing, *The Picaresque Novel: A Protean Form*, „College Literature”, 1979, VI; 82-204; Ch. C. Mish, *English Short Fiction in the Seventeenth Century*, „Studies in Short Fiction”, 1969, VI, 233-330; W. Ostrowski, *Picaresque Novel*, „Za-

gadnienia Rodzajów Literackich”, 1968, X, s. 187—189; W. Nowicki, *The Picaresque Hero in a Sordid World. A Study of the Early Novels of Tobias Smollett*, Lublin 1986; R. D. Spector, *Tobias George Smollett*, New York 1968; U. Wicks, *The Nature of Picaresque Narrative: A Modal Approach*, PMLA 89, 1974 s., 240—249; *The Romance of the Picaresque*, „Genre”, 1978, 11, 29—44.

Wojciech Nowicki

BRYTYJSKA BALLADA KRYMI-

NALNA: (ang. *British crime ballad*), utwór ludowy w formie ballady (zob.), którego tematem jest zbrodnia, nieraz już legendarna, a nawet obrosła w znamiona cudowności tak, jak w *Liliach* A. Mickiewicza. Tym ballada kryminalna różni się od *broadside ballad* (zob.), utworu dotyczącego aktualnej egzekucji za zbrodnię osądzoną niedawno przez sądy państwowe i towarzyszącego sensacyjnym wypadkom tak, jak dziś towarzyszy im informacja prasowa.

Nie należy jednak przypuszczać, że ludowa ballada kryminalna nie jest utworem o charakterze sensacyjnym. Wszystkie ballady ludowe, z wyjątkiem ballad komicznych należą do popularnej literatury sensacyjnej. Osnuto je na niezwykłych wydarzeniach i skomponowano w tzw. *common metre* czyli zwrotce balladowej. Właśnie niezwykle wydarzenia — perypetie wielkiej miłości, manifestacje świata pozagrobowego lub czarodziejskiego a także śmierć i zbrodnia — działały na wyobraźnię i emocje tak silnie, że mogli powstać utwory fabularny o wielkim napięciu dramatycznym, pozwalający na liryczny komentarz.

Edmund K. Chambers, wielki historyk literatury angielskiej, wiąże sensacjonalizm utworów literackich z tłem XV wieku. I rzeczywiście jedną z najwcześniejszych sensacyjnych ballad kryminalnych jest *Robin Hood and the Monk* (*Robin Hood i mnich*) datowany około 1450 roku, o skomplikowanej fabule, w której rabunek, zabójstwa,

ucieczki i podstępny tworzą awanturniczą i amoralną całość.

Oprócz licznych ballad o Robin Hoodzie o różnym, nieraz całkiem rycerskim morale, obfitują ballady — zwłaszcza w Szkocji — w których zbrodnia, miłość i tragiczna śmierć łączą się w ponurą całość. Jako motywy zbrodni spotykamy zazdrość, rywalizację, niewierność, cudzołóstwo i pomstę hańby. Podłożem zbrodni i tragicznych sytuacji bywa zmuszanie do małżeństwa podyktowane względami pozycji społecznej lub nadzieją wzbogacenia.

Budowa akcji opartej na tym samym motywie bywa bardzo prosta albo skomplikowana, jak to widać w balladach o zabronionej miłości i związanej z nią pomście, np. w *Clerk Saunders* i w *Little Musgrave and Lady Barnard*. Skomplikowana motywacja daje zwykle skomplikowaną intrygę. Na przykład w *Gil Morrice* dochodzi do tragedii nieuzasadnionej zazdrości małżeńskiej wywołanej potajemnymi schadzками pani i jej nieślubnego syna („Gdybym wiedział, że to syn, Nie zabiłbym ci syna.”). Czasem obrażona ambicja i miłość prowadzą do całego łańcucha śmierci, jak w balladzie *Young Johnstone*, w której po kolei giną: przyjaciel zabójcy z jego ręki, siostra przyjaciela, która ukryła zabójcę, bo go kochała, i wreszcie on sam.

Niektóre ballady ulegały w przekazie stylizacji niemal baśniowej (powtarzanie liczb 3 i 7, cudowności), inne dzięki realistycznym szczegółom wywierają wrażenie króciutkich szkiców powieściowych, jak np. *The Laird o'Logie* (*Panna Logie*), osnuty na ucieczce szkockiego kawalera z królewskiego więzienia za sprawą zakochanej w nim duńskiej damy dworu między rokiem 1589 i 1603. Podobnie realistyczna w szczegółach jest ballada *Undaunted Mary* (*Nieustraszona Mary*), której realia wskazują, że powstała w okresie wojen napoleońskich. Broniąc się przeciw przymusowemu małżeństwu, Mary w obliczu przemocy zabija z pistoletu dziedzica i wuja.

Zarówno późnośredniowieczne, jak i wczesnonowożytne ballady kryminalne

obfitujące w mroczne namiętności, pełne nienawiści rywalizacje, okrutną tyranię i wymyślną nieraz zemstę i rozlew krwi. Odzwierciedlają nie tylko niemoralne i zbrodnicze czyny jednostek lub rodzin, lecz także odpychającą moralnie obyczajowość brytyjskich społeczeństw dawnych wieków. Pod tym względem nie różnią się od późniejszej literatury sensacyjno-kryminalnej. Toteż niektóre z nich dały impuls pisarzom do nowego opracowania literackiego ich treści. Tragedia Johna Home Douglasa (1756) oparta została na intrydze balladowej. *Fair Hellen of Kirkconnel* (*Piękna Helena z Kirkconnel*) wywołała parafrazy poetyckie Johna Mayne'a i Williama Wordswortha w okresie romantycznym. Powieść W. Scotta *Kenilworth* ma związek z balladą *Cumnor Hall* (1784) Williama Mickla'a o uduszeniu hrabiny Dudley i upozorowaniu jej śmierci upadkiem ze schodów w celu otwarcia drogi jej mężowi do małżeństwa z Elżbietą I, do którego nigdy nie doszło.

Zupełnym wyjątkiem pod względem struktury i wartości artystycznej jest ballada *Edward*, w której w ciągu dramatycznego dialogu między matką i synem zostaje wykryte ojcostwo inspirowane przez matkę. Jednocześnie matka odkrywa, że wszystkie jej intrygi przyniosły w wyniku zagładę całej rodziny. To dzieło, doskonałe w zewnętrznej prostocie i tragicznej głębi i bogactwie problemów moralnych ma charakter utworu kryminalno-detektywne. Tłumaczył je J. Słowacki w *Marii Stuart*.

Brytyjska ballada kryminalna rozwijała się jako gatunek twórczości ludowej do końca XVI wieku. Jednocześnie w ciągu tego stulecia zaczęły ją wypierać aktualne *broadside ballads*, które pod koniec XVII wieku wyparł niemal całkowicie reportaż kryminalny prozą w formie broszury — *crime reporting pamphlet* lub *crime pamphlet*, pisany przez literatów.

Bibliografia: E. K. Chambers, *English Literature at the Close of the Middle Ages*, Oxford 1957; H.

Grierson, J. C. Smith, *A Critical History of English Poetry*, Harmondsworth 1962; J. H. Marshburn, A. R. Velie, *Blood and Knavery, A Collection of English Renaissance Pamphlets and Ballads of Crime and Sin*, Rutherford-Madison-Teaneck 1973; W. Ostrowski, *Brytyjska ballada kryminalna*, Acta Universitatis Lodzianensis, Folia Litteraria 18, 1987, s. 3—30; *A Book of British Ballads*, B. Johnson, (red.), London 1952; *Księga ballad angielskich i szkockich*. Wybrał, przełożył i posłowiem opatrzył J. Kydryński, Kraków 1980.

Witold Ostrowski

BRITISH CRIME BALLAD: zob.: **BRYTYJSKA BALLADA KRYMINALNA**

CRIME. BALLAD: zob.: **BRYTYJSKA BALLADA KRYMINALNA**

CRIME PAMPHLET: zob.: **CRIME REPORTING PAMPHLET**

CONY-CATCHING PAMPHLETS: zob. **ANATOMY OF ROGUERY**

BIOGRAFIA KRYMINALNA: zob.: **CRIMINAL BIOGRAPHY**

CRIMINAL CASES: zob.: **THE NEW-GATE CALENDAR**

CRIME REPORTING PAMPHLET:

(ang. „kryminalna broszura sprawozdawcza” albo „broszura donosząca o zbrodni”) angielski reportaż kryminalny XVI i XVII wieku, drukowany w formie broszury. *Reporting pamphlet* należał do sensacyjnej literatury faktu. Zawierał opis aktualnej zbrodni i kary za nią. Jego charakterystycznym rysem był długi tytuł, stanowiący streszczenie opisywanych faktów i zachętę do kupna. Oto przykład: *The Most Cruel Bloody Murther committed by an Innkeepers Wife called Annis Dell and her Sonne George Dell foure yeeres since On the bodies of a Childe, called Anthony Iames in Bishopps Hatfield in the Countie of Hart-*

ford, and now most miraculously reuealed by the Sister of the said Anthony, who at the time of murther had her tongue cut out, and foure yeeres remoyned dumme and speechlesse, and now perfectly speaketh, reuealing the Murther, having no tongue to be seen. With the several Witch-crafts and most damnable practices of one Iohane Harrison and her Daughter vpon several persons, men and women at Royston, who were all executed at Hartford the 4 of August last past, 1606, London Printed for William Firebrand and Iohn Wright, and to be sold at Christs Church dore. 1606. (Najbardziej Okrutny i Krwawy Mord popełniony przez Żonę Karczmarza nazwiskiem Annis Dell i jej Syna George'a Della Cztery lata temu na ciele Dziecięcia zwanego Anthony James w Bishop's Hatfield w Hrabstwie Hartford i teraz cudownie ujawniony przez Siostrę owego Anthony'ego, która podczas mordu miała język wycięty i cztery lata pozostawała niema i bez mowy a teraz mówi doskonale, odsłaniając Mord a nie mając języka, któryby dał się widzieć. Wraz z kilkorgiem czarów i najbardziej godnymi potępienia praktykami jednej Johany Harrison i jej Córkę na kilku osobach, mężach i niewiastach w Royston, które zostały stracone w Hartford 4-go Augusta roku 1606. Londyn Drukowano dla Williama Firebranda i Johna Wrighta i mają być sprzedawane u bramy Kościoła Pana Jezusa. 1606).

Crime reporting pamphlet stanowił w swej treści rozwinięcie *broadside* lub *broadsheet ballad* (zob.), często spotykanego w XV wieku plakatowego wierszowanego sprawozdania o współcześnie odbywanej egzekucji przestępcy, formę zaś przejął z kryminalnej broszury ostrzegawczej tegoż stulecia — *cony-catching pamphlets* (zob.) i innych *anatomies of roguery* (zob.). Pojawił się po 1580 roku, liczył od kilku do setki stron i zastępował ulotną prasę. Około 1600 roku wydawcy płacili za rękopis 40 szylingów, podczas gdy wykwalifikowany robotnik zarabiał szylinga dziennie.

Jak widać z przytoczonego i wielu

innych tytułów, jedna broszura mogła zawierać opisy kilku zbrodni i egzekucji. Podstawą ich łącznego opisu była zbieżność miejsca lub czasu.

Dopiero w 1651 roku zaczęła wychodzić seria *crime reporting pamphlets* poświęcona jednej osobie. Był nią tzw. kapitan James Hind, *highwayman* czyli konny bandyta drogowy o kawalerskiej fantazji i dowcipie, wzorujący się na tradycji Robin Hooda, toteż wyobrażenia ludowa osnuła go legendą. Podobno posiadał zaczarowanego na trzy lata przez czarownicę konia i coś w rodzaju kompasu wskazującego mu, w którą stronę ma uciekać. W czasie wojny domowej walczył po stronie króla.

Poświęcono mu 17 reportaży broszurowych o różnej tonacji. I ta odmienność tonu wskazuje na rozmaite sposoby wykorzystania materiału kryminalnego przez autorów reportaży. Mamy więc a) rzeczową relację, b) wzbudzenie zgrozy i wstrętu, c) ukazanie pomsty Bożej, d) zyskanie sympatii dla skazańca (Hind twierdził, że rabował, ale nikogo nie zabił) i wreszcie e) dostarczenie rozrywki kosztem skazanego.

Widać to z tytułu: *A Pill to purge Melancholy: or Merry Newes from Newgate: Wherein is set forth The pleasant jests, witty Conceits, and excellent Couzenages, of Captan James Hind and his Associates* (Pigułka na przeczyszczenie Melacholii: Albo Wesola Nowina z Newgate: w której wyłożono miłe Żarty, dowcipne Koncepty i celujące Oszukaństwa Kapitana Jamesa Hinda i jego Towarzyszów).

Dalszym ciągiem *crime reporting pamphlet* stały się publikacje Paula Lorraine, kapelana więzienia Newgate, rozpoczęte w 1693 i doprowadzone do 1719 roku. Miały one dostarczyć przykładów, że zbrodnia nie popłaca i przynosi zgubę jej sprawcy. W XVIII wieku znaleźli się konkurenci kapelana, którym bardziej zależało na sensacji niż na morale. Zbiory reportaży kryminalnych zaczęto wznawiać, drukując je jako kronikę więzienną *The Newgate Calendar* (zob.). W ten sposób powstał angielski odpowiednik fran-

cuskiego *pitavala*. Mocno zaznaczony element biograficzny reportażu kryminalnego XVI, XVII i XVIII wieku ukształtował biografię kryminalną, zarówno rzeczywistą, jak i fikcyjną.

Bibliografia: F. W. Chandler, *The Literature of Roguery*, New York 1907; J. H. Marshburn, A. R. Velie, *Blood and Knavery: A Collection of English Renaissance Pamphlets and Ballads of Crime and Sin*, Rutherford-Madison-Teaneck, 1973; P. Harvey, *The Oxford Companion to English Literature*, Oxford 1958.

Witold Ostrowski

REPORTAŻ KRYMINALNY XVI I XVII W: zob.: CRIME REPORTING PAMPHLET

JEST-BOOK: ang. „księga żartów” — renesansowy zbiór *facecji*, od prostych żartów poprzez klasyczne anegdoty, streszczenia średniowiecznych *fabliaux* i *exemplów*, aż do historyjek odzwierciedlających anomalie i paradoksy współczesnej rzeczywistości. Struktura żartów w *jest-books* zdążyła do mocnej puenty w postaci ciętej odpowiedzi, nieoczekiwanego morału itp.

Do powstania angielskich *jest-books* przyczyniła się książka Włocha Poggio Bracciolini *Facetiae* (1470). Do wczesnych zbiorów tego rodzaju, przypisywanych piśzącemu kartuzowi Andrew Borde (1490—1549) należą: *The Merie Tales of the Mad Men of Gotham* (Wesołe opowieści o szalonych mężach z miasta Gotham), *Scogins Jestes* (Żarty Scoginsa) i *The Mylner of Abynton* (Młynarz z Abington). Koło 1526 roku humanista John Rastell drukował *A Hundred Mery Talys* (Sto wesołych opowieści), wspomnianych w komedii Szekspira *Wiele hałasu o nic* (II, 1) jako literaturę już staromodną. T. Berthelet wydał *Tales and Quick Answers, Very Mery and Pleasant to Rede* (Opowieści i szybkie odpowiedzi bardzo wesołe i przyjemne do czytania, 1535). Autorem *Merie Tales of Master Skelton*

(*Wesołe opowieści mistrza Skeltona*, 1565) nie był nieżyjący już dawno poeta, lecz zapewne Will Summers. *Merry Tales, Witty Questions and Quick Answers* (*Wesołe opowieści, dowcipne pytania i szybkie odpowiedzi*, 1567) zawierały 113 krótkich poezji rozrywkowych.

Merry tales wszelkiego rodzaju związane były z życiem dworskim, co widać z cytowanej już komedii Szekspira. Wraz z rozwojem i popularyzacją literatury renesansowej różnicował się poziom intelektualny i literacki *jest-books*. Obok anonimowych wydawnictw ukazują się zbiory pisane przez znanych literatów. W 1607 roku Thomas Dekker i George Wilkins wydają *Jests to Make You Merry* (*Żarty, które cię rozweselą*), a George Peele — *Conceited Jests of George Peele* (*Wesołe żarty konceptu George'a Peele'a*). W 1609 wychodzą *Tarleton's Jests*. *Jest-book* Peele'a, zdolnego pisarza, poety i dramaturga, którego historyk literatury nazywa produktem londyńskich ulic i rynsztoków, wyróżnia się naturalistycznym odtworzeniem bogactwa i nędzy, wspaniałości i brudu elżbietańskiego Londynu. Sięga się tu do niższych form życia ludzkiego.

Ukazywanie na wesoło świata przeświadczenia i występku oraz nuty makabryczne łączą niektóre z *facecji* w *jest-books* z literaturą kryminalną owych czasów. One także wyjaśniają, dlaczego Thomas Lovell Beddoes (1803—1849), autor sztuki w elżbietańskim stylu, dał jej tytuł *Death's Jest-Book, or The Fool's Tragedy* (*Księga żartów Śmierci czyli tragedia błazna*, 1850). Charakterystyczny przymiotnik *merry*, powtarzający się w wielu tytułach *jest-books*, tłumaczony jako „wesoly”, może być rozumiany również jako „miły”, „przyjemny”.

Odpowiednikami utworów występujących w angielskich *jest-books* były w Polsce XVI i XVII wieku *facecie*, *apoftegmaty*, *trefne powieści* i *fraszki*, których wierszowana forma czyniła jednak z nich osobny gatunek.

Polska literatura facecyjna wzorowała się na włoskich *facecjach* Poggio Braccioliniego, Lodovico Domenichiego

i Baldessara Castiglione, autora *Dworzanina*, w którego spolszczonej wersji spotykamy jednak także rodzime, polskie źródło *facecji*. Jedną z występujących tam postaci, pan Stanisław Bojanowski, był podobno autorem zaginionej księgi „trefnych powieści”. Ta rodzima tradycja wyraziła się także w *Aktach Rzeczypospolitej Babińskiej*. Księga II *Dworzanina* Łukasza Górnickiego łączy obie tradycje, dążąc do kulturalnego komizmu polskiego.

Bibliografia: *A Literary History of England, II, The Renaissance*, A. C. Baugh (red.), London 1967; G. Sampson, *Historia literatury angielskiej w zarysie*, Warszawa 1967; F. P. Wilson, *The English Jestbooks of the 16. and early 17. Century* [w:] *Huntington Library Quarterly* II, 1938, s. 121-158; P. Harvey, *The Oxford Companion to English Literature*, Oxford 1958; *Facecje staropolskie*, J. Kijas (red.) Kraków 1951 (bibliografia polskich wydań i opracowań *facecji* oprócz antologii i wstępu); Ł. Górnicki, *Dworzanin polski*, oprac. R. Pollak, Wrocław 1954 (zawiera omówienie źródeł *facecji* w *Księdze II*); *Dawna nowela włoska*, J. Gałuszka (red.) Warszawa 1969.

Witold Ostrowski

THE NEWGATE CALENDAR: ang.

„Kalendarz (więzienia) Newgate” — zbiór opisów zbrodni i biografii kryminalnych osób, które przebywały w więzieniu londyńskim Newgate i zostały skazane na śmierć lub zesłane do kolonii karnych, stanowiący odpowiednik francuskiego *pitavalu*.

Więzienie Newgate istniało od XII wieku. Przebudowywano je i rozszerzano w XV wieku i w 1767 roku zostało rozbite — analogicznie do Bastylii — podczas rozruchów Gordona w 1780 roku (co opisał Dickens w powieści *Barnaby Rudge*), odbudowane w 1783 i było czynne do 1902 roku. Pod koniec XVII wieku jego kapelan Paul Lorraine zaczął w latach 1698—1719 pisać i wydawać ulotne

arkusze (broadsheets) podające „ostatnie słowa” lub „wyznania” znanych więźniów oczekujących na egzekucję przez powieszenie, ze szczegółami dotyczącymi historii ich życia i przestępstw. Celem tego wydawnictwa był odstraszący wpływ moralny i dostarczenie ubocznego dochodu dla autora-wydawcy.

Wkrótce konkurować zaczęli z nim anonimowi wydawcy broszur ze zbiorami spraw kryminalnych, które nosiły tytuły *The Newgate Calendar* (Kalendarz Newgate), *The Malefactors' Register* (Rejestr Złoczyńców), *The New Newgate Calendar* (Nowy kalendarz Newgate) i *Tyburn Calendar* (Kalendarz Tyburn). Ponieważ wszystkie te zbiory podawały biografie kryminalne (zob.) w układzie chronologicznym, więc w ciągu XVIII wieku przyjęła się dla nich ogólna nazwa *Kalendarza więzienia Newgate*.

Najstarszym książkowym wydaniem takiego kalendarza jest *The Newgate Calendar, or Malefactor's Bloody Register* (Kalendarz Newgate czyli Krwawy rejestr Złoczyńcy, 1774). Moralizujące początki tego zbioru wyraziły się w czterowierszu na karcie tytułowej:

Zbrodnie tu spisane wielkie i prawdziwe,
Sprawy rozmaite, Dzieło zaś jest Nowe.
Czytaj, naucz się od Drogi Grzechu stronić.
Ucz się wcześniej — to od zguby cię ochroni.

Ilustracja umieszczona przed stroną tytułową przedstawiała kobietę wręczającą malutkiemu synkowi książkę i wskazującą wisielca na szubienicy za oknem.

Następnym zbiorem był *The Newgate Calendar Improved* (Kalendarz Newgate ulepszony) wydany przez George'a Theodore'a Wilkinsona w trzech tomach obejmujących lata 1701–1824. Trzecim i najpełniejszym zbiorem jest *The New Newgate Calendar* w pięciu tomach od 1701 do 1825 roku, opracowany przez prawników Andrew Knappa i Williama Baldwina. W 1826 wydali oni wybór najbardziej znanych biografii kryminalnych ze swego zbioru w jednym tomie. Wszelkie następne wydania z XX wieku były także wyborami z olbrzymiego pięciotomowego *corpus*, którego każdy wolumen liczy około 560 stron dużego formatu.

Ogromny tytuł monumentalnego zbioru Knappa i Baldwina charakteryzuje ich dzieło: *Nowy Kalendarz Newgate, stanowiący interesujące memuary o Notorycznych Osobach, które zostały skazane za pogwałcenie Praw Anglii podczas XVII stulecia [tak!], doprowadzone do czasów obecnych. Chronologicznie ułożone. Obejmujące zdrajców, morderców, podpalaczy, gwałcicieli, piratów, buntowników na morzu, fałszerzy monet, rozbójników konnych i pieszych, włamywaczy, uczestników rozruchów, wymuszających zdzierców, oszukańczych bankrutów, rozprowadzających fałszywych pieniędzy, szarlatanów i złodziei wszelkiego pokroju; z okolicznościowymi Esejami o Zbrodni i Karze, Oryginalnymi Anegdotami i obserwacjami na temat szczególnych spraw; z wyjaśnieniami praw kryminalnych, mowami, wyznaniem i Ostatnimi Okrzykami Karanych, do czego dodano bezbłędny Opis rozmaitych Sposobów Karania Zbrodniarzy w różnych Częściach Świata.*

Każdy memuar czyli wspomnienie o przestępcy, składał się z życiorysu, charakterystyki zewnętrznej, przebiegu zbrodni i sprawy sądowej, z dodatkiem ewentualnych mów, wyznań i ostatnich słów przed egzekucją.

Chociaż treść tych opisów jest sensacyjna, przedstawienie ich jest rzeczowe, poważne, połączone z prawniczym komentarzem lub refleksją. Opisywane sprawy ujmowane są w formę opowiadania, raczej bez dialogów i nie mają cech literatury pięknej.

The Newgate Calendar zajmuje w literaturze angielskiej miejsce wyjątkowe, zarówno w historii literatury faktu, jak i w historii utworów artystycznych.

W kręgu literatury faktu dał w Anglii początek bogatej i poważnej literaturze dotyczącej procesów i biografii kryminalnych, cennych dla prawników, którzy muszą znać tzw. precedensy. Natomiast jego nazwa nigdy nie nabrała tak trwałego i powszechnego znaczenia jak nazwa *pitaval*, pochodząca od nazwiska T. G. de Pitavala, francuskiego prawnika, który wydał zbiór sprawozdań z procesów kryminalnych w 1734 roku. W

XIX wieku „kalendarz Newgate” zastąpiło określenie *criminal cases* (sprawy kryminalne) lub jego synonim — *trials* (procesy kryminalne).

Już w 1825 roku literat George Borrow, który podobno współpracował przy kompilowaniu *The New Newgate Calendar*, wydał *Celebrated Trials and Remarkable Cases of Criminal Jurisprudence from the Earliest Records to the Year 1825* (Sławne procesy i niezwykle sprawy jurysprudencji karnej od najwcześniejszych zapisów do roku 1825). W latach 1905—1955 powstało z inicjatywy szkockiego wydawcy prawniczego Harry Hodge'a (1872—1947) monumentalne dzieło *The Notable British Trial Series* (Seria sławnych procesów brytyjskich) w 80 tomach, które po śmierci jego wydawał syn James Hosier Hodge (1906). Ten po drugiej wojnie światowej przygotował dla popularnego wydawnictwa Penguin Books serię 10 tomów *Famous Trials* (Sławne procesy kryminalne) autorstwa różnych osób. Po zakończeniu osiemdziesięciotomowej serii Hodge'a R. Furneaux wydał 5 tomów *Famous Criminal Trials* (Sławne procesy kryminalne, 1955—1958).

Równie ważną, jeśli nie ważniejszą rolę odegrał *The Newgate Calendar* jako natchnienie i niewyczerpana skarbnica tematów dla twórców literatury fabularnej.

Mimo, że w XVIII wieku roilo się od literatury związanej z więzieniem Newgate, a tematyka jej łączyła się zwykle z ostatnią egzekucją, trudno tu mówić o wpływie *The Newgate Calendar*, ponieważ nie było to jedyne źródło informacji. Znani przestępcy i ich wyczyny występują w *Operze żebraczej* (1728) Johna Gaya, *Jacku Sheppardzie* (1728) Daniela Defoe, *Dziejach wielkiego Jonatana Wilda* (1743) Henry Fieldinga i wielu innych utworach. Traktowani są zwykle satyrycznie, często wyzykani do satyry politycznej.

Ten stosunek do przestępcy zmienia się na przełomie wieku pod wpływem romantycznego humanitaryzmu i rewolucyjnych dążeń do wywalczenia praw człowieka i obywatela. Powieść kryminalno-

-polityczna Caleb Williams (1794) filozofa-anarchisty Williama Godwina przypisuje istnienie przestępców mentalności feudalnej i jej praktycznym konsekwencjom, ale czerpie obraz bandy z *The Newgate Calendar*. *Memoirs of Bryan Perdue* (1805) Thomasa Holcrofta domagają się reformy zbyt surowego prawa karnego. Natchniony doktrynami Godwina i Jeremy Benthama Edward Bulwer Lytton zaczyna pisać serię powieści obyczajowych, w których świat arystokracji miesza się ze światem przestępców i korzysta z ich usług, albo spycha do poziomu tych, których nienawidzi. Motywy te przewijają się w powieściach *Pelham* (1828), *Disowned* (Wydziedziczony, 1829) i *Paul Clifford* (1830), w której Bulwer Lytton atakuje surowość prawa kryminalnego. Korzystając z *The Newgate Calendar* i innych informacji, pisze powieść *Eugene Aram* (1832), starając się zrobić tragicznego bohatera ze sławnego mordercy z premedytacją dla zdobycia pieniędzy. Jego *Night and Morning* (Noc i poranek, 1841) i *Lucretia* (1842) mają też treści kryminalne.

W czerpaniu z *The Newgate Calendar* sekunduje Lyttonowi William Harrison Ainsworth w pełnych romantycznej nostalgii za *highwaymanami* XVIII wieku powieściach *Rookwood* (1834) i *Jack Sheppard* (1839).

Powieść o tendencjach do idealizacji przestępcy, przedstawiająca środowisko kryminalne spotkała się z ostrą krytyką wiktoriańskiego mieszczaństwa walczącego z feudalnym rozpasaniem arystokracji. Nazwano ją *the Newgate Novel* (zob.) — powieścią z Newgate. Z intencją obrzydzenia czytelnikowi świata przestępczego Ch. Dickens napisał *Olivera Twista* (1837). Młody William M. Thackeray uważał jednak tę powieść za idealizację, więc sięgnął do *The Newgate Calendar* po wyjątkowo obrzydliwą historię Catherine Hayes, morderczyni, która obciąła głowę mężowi, i napisał *Catherine* (1839). Utwór ten nie udał się wskutek braku jasnej koncepcji artystycznej i moralnej. Thackeray walczył jednak zaciekle przeciw Lyttonowi w prasie, dochodząc w końcu

do absurdalnych wniosków, że każde przedstawienie zbrodni w literaturze jest niemoralne, choć Bulwer Lytton powoływał się na grecką tragedię i na Szekspira.

W XX wieku, gdy powieść kryminalno-detektywna stała się literaturą reprezentowaną przez dziesiątki wybitnych nie-raz autorów, dla wielu z nich *The Newgate Calendar* i sławne procesy stały się kopalnią tematów powieściowych. Jako przykład służyć może *The Franchise Affair* (Afera w Willi Franchise, 1948), której autorka, Josephine Tey, historyk z zawodu, przenosi sprawę rzekomego uwięzienia i znęcania się nad młodą Elizabeth Canning, która niepokoiła umysły XVIII wieku i późniejszych historyków.

Bibliografia: A. E. Murch, *The Development of the Detective Novel*, London 1968; A. Knapp, W. Baldwin, *The New Newgate Calendar (1700—1825)* t. I—V, London 1826?; *The New Newgate Calendar*, Lord Birkett (red.), London Folio Society 1960 (26 spraw z

XIX w. wybranych przez wybitnego prawnika ze wstępem i komentarzami); R. Heppenstall, *Reflections on the Newgate Calendar*, W. H. Allen, London 1975; W. Ostrowski, *Początki powieści kryminalnej w Anglii*, Acta Universitatis Lodzianae, Nauki Humanistyczno-Społeczne, Seria I, 1980, z. 66, s. 85—98; K. Hollingworth, *The Newgate Novel 1830—1947*, Bulwer Ainsworth, Dickens, and Thackeray, Detroit 1963; D. T. Brett *Crime Detection*, Cambridge 1959 (publikacja z serii *Readers' Guides* przez kuratora-bibliotekarza Police College, zawiera biobibliografię spraw kryminalnych i historii organizacji policyjnych); A. Lang, *The Case of Elizabeth Canning* [w:] *Historical Mysteries*, London b.r. (po 1904); J. Tey, *The Franchise Affair*, Harmondsworth 1958.

Witold Ostrowski

FAMOUS TRIALS: zob.: **THE NEWGATE CALENDAR**